

İslam Eğitim Tarihinde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Kullanımı: Tarihsel Bir Analiz

Ali BALTACI*

Geliş Tarihi: 04.09.2018, Kabul Tarihi: 31.10.2018

Öz

Bu çalışma din eğitiminde öğretim materyalinin konumunu belirlemek ve öğretim materyali kullanımının kökenlerini belirlemek amacıyla yürütülmüştür. İslami öğretimin yeni nesillere aktarılması din eğitimi ile gerçekleşmekte; dini öğretimin kalıcılığının artması ise uygun öğretim yöntemi ve etkili öğretim materyali ile olabilmektedir. Öğretim materyali soyut kavramları somutlaştıran, öğretimi basitleştiren ve öğrenenlerde kalıcı davranış değişikliğini sağlayan önemli bir araçtır. Bu çalışma, din eğitiminde, öğretim materyali kullanımının İslam tarihindeki kökenlerine odaklanmakta ve tarihsel analiz yöntemi ile materyal kullanımının gelişimini ele almaktadır. Çalışma kapsamında İslami öğretimin yeni nesillere aktarılmasında kullanılan yöntem ve materyaller incelenmiş ve öğretim materyalindeki gelişimin karakteristiği belirlenmiştir. Ayrıca günümüzde kullanılan ve gelecekte kullanıla-

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, (a.baltaci@alparslan.edu.tr).

çak temel materyallerin karakteristiği ile din eğitimin temel evreleri ve tarihsel bütünlüğü bağlamında din eğitimi alanında çalışan öğretmenlerin materyal kullanma yeterliklerine odaklanılmıştır. Alanyazında din eğitiminde öğretim materyali kullanımı konusunu tarihsel analiz yöntemi ile ele alan bir çalışmaya rastlanamamış olması çalışmanın öncü karakterine vurgu yapmaktadır. Çalışmanın öğretim materyali geliştirme ve din eğitim tarihi alanında çalışan araştırmacılara kuramsal bir zemin hazırlayacağı düşünölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İslam Eğitimi, Materyal, Öğretim Teknolojileri, Öğretim Materyalleri.

The Use of the Instructional Technologies and Materials in Islamic Education History: A Historical Analysis

Abstract

This study was conducted to determine the ground of instructional materials in religious education and to determine the origins of the use of instructional materials. The transfer of the Islamic doctrine to the new generations takes place through religious education; the increase in the permanence of the religious teaching can be achieved through appropriate teaching methods and effective teaching material. Instructional material is an important tool that embodies abstract concepts, simplifies teaching, and ensures permanent behavioral change in learners. This study focuses on the origins of the use of instructional materials in religious education in Islamic history and discusses the development of material use through historical analysis. Within the scope of the study, the methods and materials used in transferring the Islamic doctrines to the new generations were examined and the characterization of the development of the instructional material was determined. It also focuses on the characteristics of the basic materials used today and in the future, the basic stages of religious education and teachers' use of materials in the field of religious education in the context of historical integrity. In the literature, there is no study on the use of teaching material in religious education by using historical analysis method, which emphasizes the pioneering character of this study. It is thought that this study will prepare a theoretical background for researchers working in the field of teaching material development and religious education.

Keywords: Religious Education, Islamic Education, Instructional Technologies, Instructional Materials.

GİRİş

Sanayileşme ile birlikte insanların birbirlerinden çevreden ve plansız öğrenmelerine dayalı klasik eğitim anlayışı, topluma hızla yayılan kurum-

sal okul sistemlerine dönüşmüş; bu değişim ile birlikte eğitimin toplumsal yapıyı belirleyici rolü artmıştır. Eğitim, toplumsal gelişim ve değişimin öncülü olarak değerlendirildiğinde, tüm vatandaşlara eşit şekilde sunulması zorunluğuna belirmiştir. Eğitim hizmetlerinin, ülke vatandaşlarına eşit sunulması ile ülkenin farklı bölgelerindeki gelişmişlik sorunları da bertaraf edilebilir. Benzer şekilde toplumun temelini oluşturan inanç ve ibadet şekilleri, kısaca din kavramı da başat bir özelliğe sahiptir. Toplumda din kavramına yüklenen anlam, yalnızca bir inanç dizgesi olmaktan çok yaşayan ve aktarılan değerler bütünü olması sebebiyledir. Din eğitimi, toplumun gerek dini inanç ve ibadet gereksinmelerini karşılayacak gerekse toplumda yaygın olarak inanılan dini değer ve kültürün diğer nesillere aktarımını sağlayacak şekilde esnek ve geliştirilebilir bir yapıda olmalıdır.

Günümüzde din eğitimi hizmeti, kurumsal olarak okullarda verildiği kadar, kurumsal olmayan bir şekilde aileler ve çeşitli inanç grupları tarafından da sunulmaktadır. Günümüzde din eğitiminin resmi okullarda sunulan modern şekli mezhepler üstü ve yapılandırmacı bir yaklaşımı esas almakta ve güncel öğretim yöntem ve teknikleri ile öğretim materyallerinin kullanımına imkân vermektedir. Bunun yanında din eğitiminin kurumsal bir yapıdan ayrık şekilde sunumu ise geleneksel öğretim yöntem ve teknikleri ile ve genellikle öğretim materyalleri işe koşulmadan gerçekleşmektedir. Bu çalışma, İslam eğitim tarihinde kullanılan temel eğitim teknolojileri ve öğretim materyallerinin değişimine odaklanmakta ve öğretim materyali kullanımının gerekliliğini vurgulama amacını gütmektedir. Literatürde genelde din eğitiminde özelde ise İslam eğitim tarihinde kullanılan eğitim teknolojileri ve öğretim materyallerinin tarihsel bir analiz ile İslam tarihindeki konumunu inceleyen bir çalışmaya rastlanılmamış olması, bu çalışmanın önemine vurgu yapmaktadır. Bir araştırma yöntemi olarak tarihsel analiz çalışmaları, belirli bir kavram veya kuramın ortaya çıkışındaki sosyolojik, psikolojik ve diğer bağlamlara odaklanarak farklı tarihsel süreçleri inceleme ve tarihsel bağlamı gözardı etmeksizin ilgili kavram ve kuramların kökenlerini anlamaya odaklanmaktadır.¹

İlerleyen bölümde öğrenme ve din eğitimi kavramları ile öğretim materyali kavramı incelenmiştir.

1 W. Paul Vogt, *Quantitative Research Methods for Professionals in Education and Other Fields*, (Columbus: Allyn & Bacon, 2006), 41.

1. DİN ÖĞRETİMİNDE MATERYAL KULLANIMI

Bireyin çevresi ile etkileşmesi ve çevredeki uyaranları anlamlandırıp içselleştirerek kendisinde kalıcı davranış değişiklikleri oluşturması olarak tanımlanan öğrenme², yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Öğrenme yalnızca bilişsel bilginin edinilmesi değil, aynı zamanda duyuşsal ve davranışsal bilgilerin de kazanılmasına vurgu yapar. Bu anlamı ile din, öğrenilebilir ve diğer nesillere aktarılabilir bir dinamikliğe sahiptir.³ Bireyler, dini bilgileri ilkin çevrelerinden edinmeye başlar; çevrenin etkisi ve yönlendirmesi ile bilişsel dini bilgiler ile sosyal öğrenme veya taklit ile edinilen davranışsal dini bilgiler içselleştirilir.⁴ Din ile ilgili öğrenmelerin çevreyle etkileşim sonucu oluşması bir yana dışarıdan yönlendirme yolu ile de dini bilgilerin öğrenilmesi söz konusu olabilmektedir.⁵ Yönlendirme, erken dönemlerde genellikle bireyin aile çevresi iken ilerleyen dönemlerde bireyin içine girdiği sosyal çevreler de dini öğrenmeye ilişkin yönlendirme yapabilmektedir.

Bireylere dini bilgilerin öğretilmesi için üzerinde anlaşma sağlanmış bir dizge bulunmasa da genellikle somuttan soyuta ve basitten karmaşığa doğru evrilen bir öğrenme stili kullanılmaktadır.⁶ Bireylerin dini bilgileri öğrenmesini kolaylaştıran ve öğrenme kalıcılığını arttıran önemli etkenlerden biri olan öğretim materyali, öğrenilecek dini kavramların, somuttan soyuta ve basitten karmaşığa doğru akışını kolaylaştırıcı bir şekilde tasarlanır. Bir Hadis-i Şerifte Hz. Peygamber: “*Kolaylaştırınız! Zorlaştırmayınız! Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz!*” buyurmuştur.⁷ Din eğitimindeki tasarım ilkelerinin de öğrenmeyi kolaylaştırıcı ve öğrenciyi bilgidan soğutan bir şekilde olmasına dikkat edilmelidir. Öğretim materyali ile bireyin fiziksel, zihinsel ve duyuşsal gelişimi de dikkate alınarak birden fazla duyu organına hitap eden bir öğrenme sağlanır.⁸ Din eğitiminde öğretim materyali kullanımı ile

2 Nurettin Fidan - Münire Erden, *Eğitime giriş* (Ankara: Meteksan, 1994), 15.

3 Terence Copley. *Teaching religion: Sixty years of religious education in England and Wales* (Exeter: University of Exeter Press, 2008), 33.

4 Robert Jackson. *Rethinking religious education and plurality: Issues in diversity and pedagogy* (New York: Routledge, 2013), 53.

5 Mehmet Taşpınar, *Kuramdan uygulamaya öğretim ilke ve yöntemleri* (Ankara: Pegem Yayınları, 2017), 33.

6 Nuray Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim-Kuramdan Uygulamaya* (Ankara: Anı, 2018), 53-55.

7 Buhârî, İlm 12, Edeb 80; Müslim, Cihad 6

8 Aytekin İşman, *Öğretim teknolojileri ve meteryal geliştirme* (Ankara: Değişim Yayınları, 2003), 44.

öğretim programında yer alan hedeflere daha hızlı erişilmesi ve davranışların öğrencilere daha kolay kazandırılması söz konusu olabilmektedir.⁹

Din eğitiminin önemli bir parçası, dini öğretimin öğrenciye sunulmuş biçimini belirleyen din öğretimidir. Bireylerin din ile ilgili öğrenmeleri ve davranış geliştirmelerini planlı bir şekilde organize etme olarak ifade edilen din öğretimi¹⁰, geleneksel öğretim materyallerinin yaygın kullanımından ziyade yenilikçi teknoloji ve materyallerin öğrenme ortamına sunulduğu aktif bir sürece de vurgu yapar.¹¹ Teknoloji, insanlığın tüm entelektüel birikimini yansıtan ve işlerini kolaylaştırmak için kullandığı somut ürünlerdir. Söz konusu somut ürünler, doğal olarak oluşan nesnelere ziyade, insanın kendi üretimine vurgu yapmaktadır. Öğretim teknolojileri temelde insanın, diğer insanlara bilgi ve tecrübe aktarmak amacıyla kullandığı her tür araç ve gerece yönelik bilgisini ifade ederken, öğretim materyali, bireyin öğrenmesini kolaylaştıran araç ve gereçlerdir.¹² Bu durumda öğretim teknolojisi, öğretimsel süreçlerin kolaylaşmasını sağlayan bir felsefi akım veya eyleme yön veren düşünsel birikim iken, öğretim materyali aktif olarak öğrenme sürecinde kullanılan ve öğrenmeyi kolaylaştıran somut araç ve gereçlerdir. O halde öğretim teknolojileri ve öğretim materyalleri birbirini tamamlayan kavramlar olduğu belirlenebilir.

Öğretimin her alanında kullanılan öğretim materyalleri, din eğitiminde de aktif olarak kullanılmaktadır. Bu noktada din öğretiminin yenilikçi teknoloji ve materyal kullanımına olanak tanıyan dinamik doğası gereği, belirli öğretimsel süreçlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu söylenebilir. Din eğitimi programında yer alan hemen her konuya yönelik bir eğitim teknolojisi kullanılabilirken, yine din eğitim programında yer alan farklı öğretim durumları için çeşitli öğretim materyalleri kullanılabilir. Ayrıca öğretmenin kişisel özellikleri, öğrencinin gelişmişlik ve hazır bulunuşluk düzeyi ve okulun imkânları da öğretim teknolojisi ve materyal kullanımı etkilemektedir. Farklı öğretim metotlarını kullanan bir din eğitimcisinin,

9 Robert E. Slavin, *Cooperative learning: Theory, research, and practice* (New York: Prentice-Hall, 1990), 83. David Berliner - Ramon Sarró, *Learning religion: anthropological approaches* (London: Berghahn Books, 2013), 13-15.

10 Beyza Bilgin, *Din öğretimi (özel öğretim yöntemleri)* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1999), 4.

11 Fred Lockwood, *The design and production of self-instructional materials* (New York: Psychology Press, 1998) 12-13.

12 Timothy Koschmann. "Paradigm shifts and instructional technology: An introduction." *CSCL: Theory and practice of an emerging paradigm* 12/4 (1996): 18-19.

aynı zamanda farklı öğretim teknoloji ve materyallerini işe koşması din eğitiminin kalitesini ve öğrencilerin istendik davranışlar kazanmasını doğrudan etkiler. Derslerde hep aynı yöntemin kullanılması, farklı öğretim materyallerinin işe koşulmaması ve tekdüze bir anlatımın benimsendiği durumlarda, öğrencilere istendik davranışların kazandırılması güçleşmektedir. Öğrenci özelliklerini dikkate alarak geliştirilen öğretim materyalleri ile daha keyifli ders işlenmesi ve öğrencilerin ilgisinin derse çekilmesi kolaylaşacaktır.¹³

Öğretmenler, din dersinin gerektirdiği öğretim teknoloji ve materyallerini hazır olarak kullanabilecekleri gibi, kendileri dersin öğretimsel gereklerine uygun bir materyal de geliştirebilirler. Din öğretimi sürecinde kullanılacak materyalin geliştirilmesi veya tasarlanması, öğretimsel materyal geliştirme sürecinin ilk basamağıdır. Daha sonra öğretim materyali aktif öğrenme ortamında sınanır ve materyalin öğrenmeye katkı sunma derecesi değerlendirilir. Ardından gerekiyorsa materyal tasarımı güncellenir ve tekrar denenir. Tüm bu deneme süreçleri sonunda, öğrencilerin öğrenme durumlarına olumlu katkı sunabilen bir din öğretimi materyali hazırlanır.¹⁴ Elbette burada kısaca anlatılan süreç aslında bir problem çözme süreci olsa da din dersi öğretmenlerinin materyal kullanımına istekli olması, farklı öğretim materyallerini din eğitimi programlarına uygun bir şekilde kullanma yeterlikleri gibi farklı değişkenler öğretim materyallerinin din eğitiminde yaygın kullanımını etkilemektedir.¹⁵ Bunun yanında din öğretiminde kullanılacak materyallerin öğrenciler tarafından doğru algılanması, materyalin farklı anlamsal çağrışımlara mahal vermemesi, kullanım ve erişim kolaylığı gibi öğrenci kaynaklı karakteristiğine de dikkat edilmelidir.¹⁶ Bu noktada din öğretimi için kullanılacak uygun öğretim materyalinin, öğrencinin hazırbulunuşluk seviyesi ile öğretmenin öğretimsel yeterliklerine göre hazırlanması önemlidir.

13 Barbara B. Seels - Rita C. Richey. *Instructional technology: The definition and domains of the field.* (New York: Sage, 2012), 45-59.

14 Hilda Hernandez, *Multicultural education: a teacher's guide to linking context process, and content* (New York: Prentice Hall, 2001) 68-74.

15 Edith M. Guyton - Martin V. Wesche, "The multicultural efficacy scale: Development, item selection, and reliability." *Multicultural Perspectives* 7/4 (2005), 22.

16 Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, "Din Öğretiminde Öğretmenin Rolü ve Din Dersi Öğretmeni Yeterlilikleri (Türkiye Örneği)." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 15/1 (2011): 7.

Öğrenme, bireyin duyu organlarının algıladığı bilgiyi kalıcı hale getirme süreci olarak adlandırıldığında¹⁷, birey beş duyu organı (görme, işitme, koklama, dokunma ve tat alma) ile etkileşen çevresel bilgiyi anlama, kavrama, hatırlama gibi bilişsel süreçler ile davranışa dönüştürür. Öğretimde materyal kullanımı, bireyin farklı duyularını işe koşarak çok yönlü öğrenmesine olanak tanır. Böylelikle bireyler daha kolay, hızlı ve kalıcı öğrenme durumlarını tecrübe ederler. Din öğretimi de farklı duyulara hitap ettiği ölçüde kalıcı olmakta, din eğitim programlarında yer alan kazanımların hayata geçirilme olasılığı artmaktadır. Ayrıca çoğunlukla kuramsal bilginin duysal edinimine dayalı olan din öğretiminde, kuramsal bilgiler kadar soyut ve çevresel bilgilerin edinilmesinde de öğretim materyali önemli yer tutar.¹⁸ Öğretilen öğelerin somuttan soyuta ve basitten karmaşığa doğru tasarlandığı bir din öğretim materyali, bireyin birçok duyusuna hitap eder nitelikte olmalıdır. Aynı zamanda güncel teknoloji ile eşlenik bir materyalin, bireylere daha kolay ulaşması da söz konusudur. Bunun yanında söz konusu din öğretimi materyalinin ekonomik olması, ona ulaşımı kolaylaştırırken; yenilenebilir bir tasarıma sahip olması ise materyalin güncelliğini yitirdiğinde rahatlıkla geri dönüştürülmesine imkân tanır.¹⁹ Yenilenebilir bir din öğretim materyalinin, gerek edinim gerek kullanım ve gerekse geri dönüşüm maliyeti önemlidir. Ülke kaynaklarının etkin kullanılabilmesi için öğretim materyalinin olabildiğince esnek bir tasarıma sahip olması, edinim maliyetinin düşüklüğü ve en önemlisi materyalden istenen verimin alınabilmesi önemlidir.

Din öğretimi formel ve enformel süreçleri barındırmakla birlikte, çoğunlukla bireylerin hayatı anlamlandırma ve dini tecrübe ve bilgilere olan gereksinimlerini karşılama durumları, din öğretiminin etkinliğini belirlemektedir.²⁰ Eğer bu ihtiyaç planlı, kasıtlı şekilde normatif kurumlarca (okul, cami gibi resmi kurumlar) verilen eğitim ve öğretimle gideriliyorsa formel; kasıt olmaksızın, plansız bir şekilde bireyin çevreyle etkileşimi

17 Robert E. Slavin, *Cooperative learning: Theory, research, and practice* (New York: Prentice-Hall, 1990), 83.

18 David Berliner - Ramon Sarró, *Learning religion: anthropological approaches* (London: Berghahn Books, 2013), 13-15.

19 Terence John Lovat, *Teaching and learning religion: A phenomenological approach* (New York: Social Science Press, 1995) 43-49.

20 Mualla Selçuk, *Çocuğun eğitiminde dini motifler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı No.50, 1990) 12.

sonucu gideriliyorsa enformel din öğretimi söz konusudur.²¹ Formel din öğretiminde öğretim programları ile eğitim yöntem ve teknikleri eğitim teknolojileri belirli bir eğitim felsefesini yansıtırken; yine bu felsefe ve teknolojiye bağlı geliştirilen öğretim materyalleri de sıklıkla kullanılır. Enformel din öğretiminde genellikle bir öğretim programına bağlı geliştirilen öğretim materyali kullanılmamaktadır. Geleneksel din öğretimi kavramına karşılık gelen enformel din öğretiminde amaç, dini bilgi ve tecrübenin aktarılmasıdır. Bu hali ile yalnızca amaca yönelik öğretim materyali kullanımına olanak tanıyan enformel öğretim, öğrenci ve öğretmenin yaratıcı düşüncesini de engellemektedir.²²

Özetle din öğretimi, bireylerde amaçlı ve planlanmış bir biçimde din ile ilgili kalıcı davranış değişimini tasarlama ve düzenleme sürecidir. Bu açıdan, din öğretim teknolojisi, öğrenme ve öğretme sürecinin tamamını belirli özel hedefler açısından sistematik olarak tasarlama, uygulama ve değerlendirme olarak tanımlanabilir.²³ Din öğretimi materyali ise genel olarak din eğitimi programında yer alan hedefleri gerçekleştirmek için çeşitli öğretim araçlarından yararlanarak yapılan ders sunum içeriklerini kapsamaktadır.²⁴ Din öğretiminde materyal kullanımı, öğrencinin dini bilgi ve tecrübeyi daha kolay kazanmasını, dini pratiklerin uygulama sıklığının artmasını sağlarken, unutmaya ve sönme gibi davranışların sıklığını önemli ölçüde azaltmaktadır.

Din öğretiminde kişinin kullandığı bilişsel, duyuşsal ve davranışsal öğrenme alanları bulunmaktadır. Bilişsel öğrenme alanı, kuramsal dini bilgileri kapsar. Din öğretiminde bilişsel öğrenme alanı, ezberleme ile ilişkisel anlam çıkarmaya kadar değişen bir çeşitliliğe sahiptir. Duyuşsal öğrenme alanı, bireyin duygularını işe koşarak öğrenmesi; bireyin davranışlarına yön veren tutum, değer, inanç ve eğilimleri kapsamaktadır. Din öğretiminde duyuşsal öğrenme, bilişsel ve davranışsal öğrenmeler sonucu kazanılan davranış değişikliğinde kalıcılığın sağlanmasında oldukça etkilidir. Davranışsal öğrenme alanı ise bireyin taklit ve sosyal öğrenme gibi farklı yöntemlerle kazandığı psiko-motor becerilerdir. Din öğretiminde temel ibadetlerden olan namazın öğretilmesi bilişsel, duyuşsal öğrenme alanlarına dayanmakla birlikte davranışsal öğrenme alanına vurgu yapar. Din öğretimi birden fazla

21 Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2009), 18.

22 David Berliner - Ramon Sarró, *Learning religion*, 21-24.

23 Mehmet Korkmaz, *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, (Kayseri: Tezmer yay, 2014), 21.

24 Tuğba Yanpar, *Öğretim teknolojileri ve materyal tasarımı*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2009), 9.

öğrenme alanına hitap eden bütünlük bir süreçtir. Bu noktada öğrenmelerin kalıcılığında din öğretimi materyallerinin, farklı öğrenme alanlarına göre farklı düzeyde katkı sundukları söylenebilir. Din öğretiminde kullanılan materyallerin çoğunlukla yazılı, görsel, işitsel ve dokunsal karakteristiklerinin olması, bu materyallerin bireylerin farklı öğrenme alanlarına hitap etmesine olanak sağlamaktadır.²⁵ Özetle, modern din eğitim bilimlerinde, din öğretim programının imkân verdiği her tür öğrenme alanı için çok çeşitli öğretim materyallerinin kullanılması bir gerekliliktir.

2. İSLAM EĞİTİMİNDE ÖĞRETİM TEKNOLOJİSİ VE MATERYAL KULLANIMININ TARİHSEL ARKEOLOJİSİ

İnsanlık tarihi aslında insanın öğrenme ve öğretme çabasını yansıtır. Bilginin yeni nesillere aktarılması her dönemde insanlığın karşılaştığı önemli bir zorluk olmuş, sözel aktarım zamanla yerini mağara duvarlarına çizilen resimlere ve sonrasında yazıya bırakmıştır. Bu noktada ilk insan ve ilk öğretmen Hz. Âdem ve ona gönderilen suhuf ile sonraki peygamberlere gönderilen suhuf ve kitaplar, en önemli kaynak olmuş; bu dönemlerde peygamberler toplumu irşad etmenin farklı yollarını denemişlerdir. Zamanla din eğitimi, yalnızca bir dinin kural ve kaidelerinin öğretilmesinden, tüm dinlerin genel özelliklerinin öğretildiği din ve mezhepler üstü bir anlayışa evrilmiştir. Bu bağlamda bu çalışma kapsamında İslam'a odaklanılacak ve diğer dinlerin kullandığı öğretim materyalleri ve bunlara ilişkin tarihsel perspektif göz ardı edilecektir.

İslam eğitim çalışmaları Hz. Muhammed döneminde başlamıştır. İslam'ın eğitime yoğun vurgu yapması ve ilk inen ayetlerin, insanın bilgi dağarcığını genişletme amacını gütmesi önemlidir. Söz konusu ayette: "*Yaradan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılansız yumurtadan yarattı. Oku! İnsana bilmediğini bellekten, kalemle (yazmayı) öğreten Rabbin en büyük kerem sahibidir.*"²⁶ Bu ayet, İslam'ın bireyin öznel gelişimi ve eğitimine vurgu yapan doğasını belirlemede, ayrıca ilk inen ayet olması sebebiyle eğitimin ve öğrenme faaliyetlerinin İslam için önemine dikkat çekmektedir. Söz konusu ayetlerde "*kalem*" kelimesinin geçmesi ayrıca önemlidir. Çünkü okuma belirli bir kaynakta bulunan yazılı öğeleri tekrar etmek, yazma ise bireyin öznel bir çabasını ifade eder. Kalem, bireyin kendi bilgisi ile sonraki nesiller arasında iletişim kurmasını sağlayan oldukça önemli

25 Korkmaz, *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, 38-49.

26 el-Alak, 96/1-3.

bir bilgi aktarım aracıdır.²⁷ Ayrıca kalem, ilk dini öğretim materyali olması açısından da önem taşır. ²⁸ İslam'ın okuma ve yazma faaliyetlerine verdiği önem Kalem suresinde de gözlenebilir. Sureye adını veren 'Kalem' kelimesi ayette şu şekilde geçmektedir; "Nun, kaleme ve onunla yazılanlara andolsun ki..."²⁹ Bu ayet hakkında farklı rivayetler olsa da genellikle 'Kalem'in ilk yaratılan olduğu ve Allah'ın buyruklarını yazdığı yönünde bir fikir birliği vardır. Bununla birlikte ayette 'Kalem' kelimesinin, terim anlamı ile kullanıldığı ve insanın bilgiye ulaşmasında kalemin özel bir yeri olduğu bildirilmektedir.³⁰ İnsanlara kalemle yazı yazma becerisini sunan Allah, farklı araç ve gereçleri kullanma, böylelikle yaşamsal sorunları çözmeye becerisini de bahşetmiştir. Hz. Adem'e her eşyanın kullanım becerisi ve ismini öğretmiş³¹, bu sayede insanların Kuran-ı Kerim'in yoğun vurgu yaptığı akıl vasıtasıyla tasarlayacakları materyaller ile yaşamsal sorunları çözebilecek becerilere erişebileceği vurgulanmıştır.

Hz. Muhammed'e peygamberlik görevi verilmeden önceki dönemde eğitim ve öğretim faaliyetleri oldukça kısıtlıydı.³² Yalnızca kabile yöneticilerinin belirlediği kişiler okuma ve yazma öğrenir, halkın çoğunluğu atalarından öğrendikleri şekilde yaşamını sürdürürlerdi. Böylesi bir sosyal bağlam içinde toplumda sözlü edebiyata dayalı bir gelenek oluşmuş, ilkel bilgi ve inanışlar nesillere aktarılmıştır.³³ İslamiyet ile birlikte insanların okuma ve yazma eğilimleri artmış, özellikle Hicret sonrası dönemde okuma ve yazma faaliyetleri toplumsal değişimin öncülü olmuştur. Hz. Muhammed, Kuran'ın okunmasını desteklemiş bunun yanında "ilmi yazı ile kaydediniz"³⁴ hadisinden de anlaşılacağı üzere yazının önemine vurgu yapmıştır. Her ne kadar bu hadiste kalem geçmese de yazının belirli bir zemine işlenebilmesi için bir araca gerek duyulması gerçeğinden hareketle, aynı hadisin "kalem" kelimesine de vurgu yaptığı düşünülmektedir. Bu dönemde din eğitimi, Peygamberin yönlendirme ve öğretileri ile sürmüş, Ashab-ı Suffe³⁵

27 Bayraktar Bayraklı, "İslam'da Eğitim." (İstanbul: MÜ iFAV, 1989), 41.

28 Abbas Çelik, *Din Eğitimimizde Tarihsel Yaklaşım* (Ankara: Ekev Yayınları, 2011), 24-25.

29 el-Kalem, 68/1.

30 İbni Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991), 8030-8033.

31 el-Bakara, 2/31.

32 Ahmet Çelebi, *İslâm'da eğitim-öğretim tarihi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983), 11.

33 Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 73.

34 Süyûfi, *El-Camiu's-Sağir*, C:3, Hadis: 2942 (İstanbul: Serhat Yayınları, 2014), 102.

35 İslami eğitimin kurumsal anlamda ilk sunulduğu yer olan Suffe'de bulunan öğrencilere temel İslami bilgiler öğretilirdi.

içinde belirli kişiler yazmayı öğrenmeleri için görevlendirilmiştir.³⁶ Yine bu dönemde okuma yazma öğrenenlerin vahiy katibi olarak görevlendirildiği de bilinmektedir.³⁷ Bu bağlamda kullanılan öğretim materyallerinin çeşitli kalem türleri, mürekkep ve papirüs gibi kâğıt çeşitleri olduğu söylenebilir. Ayrıca özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde vahyin kemik, ağaç parçaları, levha ve çeşitli hayvan derileri gibi farklı zeminlere yazıldığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde özellikle ticari merkezlerde kızıldenizden çıkarılan çeşitli balıklardan elde edilen mürekkep kullanılmakla birlikte, çeşitli bitki boyalarından da istifade edilmiştir.³⁸

Hız. Muhammed, İslam öğretisini yaymak için çevrenin olanaklarını da kullanmış, doğal materyaller ile anlatmak istediği konuları görünür kılmış ve anlatımda somutlaştırma ilkesini kullanmıştır. Örneğin bir hadiste yer alan: "Hz. Peygamber yere bir çizgi çizdi ve: "Bu insanı temsil ediyor" dedi. Sonrasında ikinci bir çizgi daha çizerek: "Bu da insanın ecelini temsil eder" buyurdu. Her iki çizgiden daha uzağa bir çizgi daha çizdikten sonra "Bu da emeldir" dedi ve ekledi: "İşte insan emeline kavuşmadan ona daha yakın olan eceli ansızın gelirir."³⁹ rivayeti, Hız. Muhammed'in anlattığı konuyu somutlaştırmak ve öğrenmede kalıcılığı sağlamak için öğretim materyali kullandığını göstermektedir. İslam'ın her ilkesini çevresine kavratmak isteyen Hız. Peygamber, konu ve dinleyici kitlesine uygun öğretim yöntem ve materyallerini seçmiştir.

Hız. Muhammed'in dini öğretileri sunuş biçimi, onu izleyen dönemde tekrar edilmiş ve bu durum ilk medreseler dönemine kadar sürmüştür. İslam'ın yaygınlaşmaya başladığı dönemlerde genellikle okuma ve yazma materyalleri ile az sayıda çevresel malzemenin⁴⁰ dini öğretileri kavratmak için kullanıldığı söylenebilir. Medrese öncesi dönemde kullanılan öğretim materyali kalem, kâğıt çeşitleri ile mürekkep ve çeşitli boyalar olmuştur.⁴¹ Bu dönemde toplumsal düzeyde okuma ve yazmanın yaygınlaştırılması

36 Mustafa Bakır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 37: 469-470.

37 Çelebi, *İslâm'da eğitim-öğretim tarihi*, 18.

38 George Makdisi, *The Rise of Colleges. Institutions of Learning in Islam and the West* (New York: Columbia University Press, 1981), 37-49.

39 Buhari, Rikak 4; Tirmizi, Zühhd 25, (2335); İbn Mace, Zühhd 27, (4232).

40 Çevresel malzeme, doğada yetişen veya çıkarılan ve herhangi bir üretim sürecine tabi tutulmaksızın kullanılan malzemelerdir. Kızılçık ağacından kırmızı renkli boya veya mürekkep balığından mürekkep elde edilmesi çevresel malzemeye örnek gösterilebilir.

41 George Makdisi, *The Rise of Colleges*, 83.

için çalışmalar sürdürülmüş; yazıdan sorumlu sanatkârlar, yazı işlerini profesyonel bir meslek haline dönüştürmüştür. İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber, yazıya önem vermiş; Bedir savaşında esir düşen gayrimüslimlerden okuma ve yazma bilenleri Müslümanlara eğitim vermek koşulu ile serbest bırakacağını bildirmiştir.⁴² İslam'ın yaygınlaşmaya başladığı dönemlerde okuma yazma eğitimi 'küttab' olarak bilinen okullarda veriliyor; buralarda 'levh' denilen öğretim materyalleri ile yazma talimi yapılıyordu.⁴³ Levh, yaklaşık 50 cm boyunda ve 30 cm eninde olan ağaç kabukları veya kolay yontulabilir ağaç gövdelerinden kesilen parçalardır. Kişinin kullanım amacına veya yazılacak ayet veya hadisin uzunluğuna göre göre levhler, büyük ya da küçük üretilabiliyordu. Çoğunlukla doğal levhler tercih edilirken, bazı levhlerin üzerine deri, kumaş veya cam gibi kaplama yapılabiliyordu. İlkel bir tabloyu andıran kaplanmış levhlerin, ev ya da iş yerlerine asıldığı oldukça sık rastlanılan bir durumdu.⁴⁴

İslam'ın farklı coğrafyalarda yaygınlaşma sonucu din öğretiminde kullanılan materyaller çeşitlenmiş; yazılan kitapların cilt ve sayfa kenarlarında çeşitli süslemelerin yer almaya başladığı gözlenmiştir. Bu dönemde önemli bir öğretim materyali olan kitapların sayfa süslemelerinde yer alan minyatür önemli bir yer tutar. Asya'da İslamiyet öncesi dönemde sıklıkla kullanılan minyatürler; İslam'ın bu bölgelere yayılması sonucu İslam kültürel yaşamına girmiş ve dekoratif süsleme sanatı olarak toplum hayatına nüfuz etmiştir. İslami kaynaklarda kullanılan ilk minyatürlerin 12. yüzyılda İran ve Horasan bölgesinde görülmeye başladığı, sonrasında Anadolu ve diğer İslam coğrafyalarında yaygınlaştığı söylenebilir.⁴⁵ Bu dönemde kullanılan minyatürler, kitaplardaki metinlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla genellikle iş ve işlem şemaları olarak tasarlanmış; pek çok minyatürde insan ve havyan figürleri iki boyutlu olarak kullanılmıştır. Bu hali ile öğretimi kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olan minyatürün, bir öğretim materyali olmasa da önemli bir öğretim aracı olduğu söylenebilir.

İslam eğitimini ele alan ilk dönem kaynaklarda çoğunlukla eğitimin bir ahlaklanma sürecine indirgendiği, öğretmen ile öğrenci ilişkilerine ve öğ-

42 Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi* (İstanbul: Damla, 1976), 33-35.

43 Ignaz Goldiher, "İslam'da Eğitim", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2/7 (1988): 80-81.

44 Eleanor Abdella Doumato – Gregory Starrett, *Teaching Islam: textbooks and religion in the Middle East*. (London: Lynne Rienner Publishers), 134-138.

45 F. Banu Mahir, "Minyatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 118-123.

rencinin öğretmenine karşı sergilediği tutumlara odaklanıldığı görülmektedir. Çoğunlukla dini bilgi ve tecrübenin öğretmenden öğrenciye doğrudan aktarıldığı bu dönemde kullanılan temel öğretim yöntemi anlatım ve temel materyal ise din kitaplarıdır. Geleneksel dönemde ayet ve hadislerin ezberlenmesini kolaylaştırmak için çeşitli tespih ve bitki tohumları ile abaküsler yapıldığı ve bazı ezber çizelgelerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Bu dönemden günümüze ulaşan az sayıda kaynakta, çoğunlukla din eğitimine ilişkin öğretim yöntemi vurgulanırken, öğretim materyallerinden fazla bahsedilmemektedir. Yine de özellikle levh, kalem, deri ve diğer doğal materyallerin kullanıldığı zeminler üzerine yazılan ayet ve hadisler ile özellikle bazı ev ve meclislerde duvara kömür ve kireç taşı (tebeşir) ile yazılan yazılardan bahsedilmektedir.⁴⁶

Hız. Muhammed sonrası dönemde din eğitimi ilk dönemlerdeki öğreti ruhuna uygun olarak devam etmiş; Emevi, Abbasi ve sonraki dönemlerde açılan medrese ve okullarda farklı türden bilimlerin materyallerinin kullanıldığı bir çeşitliliğe kavuşmuştur. Doğa bilimlerinin medreselerde okutulması ile farklı ihtiyaçlara hizmet eden öğretim materyallerinin de kullanıldığı görülür. Örneğin kimya, fizik ve coğrafya bilimleri için kullanılan çok sayıda öğretim materyali bu dönemde İslam bilimciler tarafından tasarlanmış ve kullanılmıştır. Özellikle çeşitli haritalar, çarpım tabloları, daire ve çeşitli geometrik şekillerin alanlarının hesaplanmasında kullanılan cetveller ile güneş, ay ve yıldızlarının konumlarına göre düzenlenmiş çeşitli öğretim materyalleri bu dönemde sıklıkla kullanılmıştır. Ancak bu dönemde İslam'a atfedilen değer ve İslami öğretinin geleneksel yöntemlerle öğretilmesi yönündeki yaygın kanı nedeniyle din eğitimi özelinde bir eğitim materyalinin tasarlandığı söylenemez.⁴⁷ Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde medreseler yaygınlaşmış ve toplumun ihtiyaçlarına göre öğretim programlarını şekillendiren öğrenme merkezleri haline gelmiştir. Bu dönemde dini öğretinin halkın hizmetine daha kolay sunulması, dini araştırmalar ve yayınlar teşvik edilmiş; farklı tür

46 Ebu Osman Cahiz. *El-Beyân ve't-Tebyîn*. Dar'ul Mearif, (Beyrut, 1990). İbn Sahnun. *Eğitim ve öğretimin esasları: Âdâbu'l-Muallimîn*. (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009). Abu'l-Hasan Ali Al-Kâbisi - İbnu Muhammed İbni Halef Al-Ma. "ruf al-Fakih Al-Kayravani, İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale." *Çev., Süleyman Ateş & Hıfzırrahman R. Öymen*. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966). Burhaneddin Zernuci. *Ta'limü'l Müteallim*, (İslam'da Eğitim-Öğretim Metodu)(çev. Yunus Vehbi Yavuz). (İstanbul: Feyiz Yayınları, 2010). İbn Cemaat. "Öğretmen ve Öğrenci (Nitelikleri, Görevleri, Tutum ve Davranışları). (İstanbul: İnsan Neşriyat, 1992).

47 Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih boyunca ilim ve din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 58-59.

ve gelenekte eğitim kurumlarının açılması sağlanmıştır.⁴⁸ Her ne kadar bir öğretim materyali olmasa da bu dönemde dini eserleri anlaşılır kılmak, belirli konuların önemine dikkat çekmek ve dini uygulamaları daha kolay kavratmak amacıyla kitaplarda minyatür, tezhip, ebru ve hat gibi farklı İslami sanatların kullanıldığı görülür. Bununla birlikte bir kısım medresede okutulan ve yazılan çeşitli kitaplar arasında herhangi bir süslemenin olmaması da dikkat çekicidir. Böylesi bir anlayış farklılaşmasının gerekçesi, önceleri gayba iman eden bir süsleme anlayışının sonraki dönemlerde eşyanın görünen özelliklerine ve güzelliğine odaklandığı ve metindeki anlamın söz konusu sanatlar tarafından yakalanamadığıdır.⁴⁹

Osmanlı medreselerinde kullanılan öğretim materyallerinin çoğunlukla el yazması kitaplar olduğu ve bunların kopyalarının hazırlanmasının zaman aldığı bir dönemde Avrupa'da matbaa keşfedilmiş; el yazmasına göre daha hızlı baskı yapabilen matbaacılığın gelişmesi ile kitapların daha geniş bir çevreye erişimi sağlanmıştır. Yine bu dönemde resimlerin insanlara dini bilgileri öğretmek amacıyla kullanılabileceği fark edilmiş; din öğretilerini yaymak için çeşitli resimli kitaplar hazırlanıp çoğaltılmıştır. Bu dönem Avrupa'sında artan kitap sayısı ile birlikte kütüphaneler de yaygınlaşmış ve günümüzdeki işlevine benzer bir amaca sahip olan okullar açılmıştır. Sanıldığı gibi aksine Osmanlı İmparatorluğuna matbaa 1727⁵⁰ yılında değil, daha erken bir dönemde gelmiştir. Örneğin Musevilerin 1488, Ermenilerin 1567 ve Rumların 1627'den itibaren matbaalarını kurdukları bilinmektedir.⁵¹

Osmanlı'da II. Bayezid döneminde 19, Yavuz Sultan Selim döneminde 33 kitabın basıldığı; III. Murad'ın Arap harfleri ile basılan 'Usul'ül Oklidis' isimli geometri kitabının satışı için 1588 yılında ferman hazırlattığı bilinmektedir. Osmanlı'da ilk matbaa IV. Mehmed (1648-1687) döneminde kurulmuş ve çeşitli kitaplar basılmış, ancak Arap harflerinin düzenli bir şekilde sıralanamaması ve basılan kitaplardaki anlam kaymaları sebebi ile uzun süre çalıştırılmamıştır.⁵² Osmanlı devletinde matbaanın yaygınlaşmamasında esnaf teşkilatı olan loncalar ile bunların üyeleri olan hattatlar,

48 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Sistemi: Amaç-Yapı-İşleyiş* (İstanbul: Ulusal, 1997), 15-17.

49 Hicab Gülgen, Türk Ebru Tarihi'nde Ustalar ve Üslup Değişimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/1 (2016): 153-183.

50 1727 yılı Osmanlı İmparatorluğunda Müslümanların matbaayı kurdukları tarihtir.

51 Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı matbaası* (İstanbul: TETTV, 2004), 122-134.

52 M. Şükrü Hanioglu, *A brief history of the late Ottoman Empire* (New Jersey: Princeton University Press, 2010), 164-169.

sahaflar, kalemçiler, ciltçiler, divitçiler gibi zanaatkârların etkisi olmuş ve toplumsal alanda matbaalarda kitap basılmasına karşı bir tutum gelişmiştir. Böylelikle kitapların yaygınlaşması gecikmiş ve geleneksel öğretim materyali olan kitaplar, kolay ulaşılamayan ve yalnızca belirli bir zümrenin edinebileceği bir ekonomik değere ulaşmıştır.⁵³

Endülüs İslam medeniyetinin antik kaynaklardan Arapçaya çevirdiği ve dokuzuncu yüzyıldan itibaren Arapçadan Latinceye çevrilen el yazması eserler ile Avrupa antik dünyanın bilgisini yeniden keşfetmiş ve bu dönem Avrupa'da aydınlanma çağına kadar süren bir bilim-din çatışmasını körüklemiştir. Aydınlanma dönemi Avrupa'da din eğitiminde önemli reformların yapıldığı bir süreç olmuş ve coğrafi keşifler döneminde Katolik kilise, dini öğretilerini yeni keşfedilen topraklara yayabilmek için yoğun çaba harcamıştır. Avrupa'da 18. Yüzyıl ile birlikte eğitimde yenileşme hareketi başlamış, bu dönemde soyut bilginin yalnız kitap ile sunulmasının yanında farklı fiziki donanım ve materyaller de kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁴ Bu dönemde yeni kolonileşen bölgelerde Hristiyan inancını yayabilmek için çeşitli biblolar, tespihler, örtü ve takılar hazırlanmış; çocukları Hristiyanlığa çekebilmek için renklendirilmiş kitap ve kalemler üretilmiştir. Aynı dönemde ticari yollarla İslam coğrafyasına da sirayet eden bu araç ve gereçler, İslam eğitim kurumları tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle renkli kalem, kitap ve defterler ile çocukların ilgisini dini eğitime sevk edecek çeşitli kağıt katlama ve süsleme sanatlarının bu dönemde kullanılmaya başladığı bilinmektedir.

Batı toplumlarında sanayi dönemi öncesinde başlayan bilim ve din çatışması, İslam dünyasında yaşanmamış, batının şüpheci ve yenilikçi düşünce yapısı İslam toplumlarında da bir yenileşme hareketinin doğmasına neden olmuştur. Batılılaşma hareketleri, geleneksel eğitim anlayışında radikal dönüşümlere sebep olmuş, o dönemlerde çeşitli nedenlerle zayıflayan medreseler, toplumsal eğitimdeki öncü karakterini yitirmeye başlamıştır. Bu dönemde din eğitiminin anlatım yöntemi gibi geleneksel yöntem ve tekniklerle sürdürüldüğü ve yine kitap ve kalem gibi geleneksel öğretim materyallerinin kullanıldığı söylenebilir.⁵⁵ II. Mahmut döneminde eğitime önem verilmiş; medreselerde okutulan ders kitaplarının tasnifi, içerikleri ve bilgi güncelliğini denetleyen bilim kurulları oluşturulmuştur. Bu dö-

53 Ekrem Akurgal, *Anadolu kültür tarihi* (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1998), 83-88.

54 James Bowen, *A History of Western Education: The Modern West: Europe and the New World* (New York: Methuen, 1981), 102-106.

55 Yurdağül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul: İFAV, 2001), 3-11.

nemde bazı medreselerde okutulan kitapların asıllarının bulunmayışı ve asıl metinler üzerinden yazıldığı varsayılan şerh ve haşiyeler incelenmiş ve hatalı olan yayımlar müfredattan çıkarılmıştır. Özellikle yazma eserlerin incelediği bir içerik düzenleme kurulunun oluşturulması önemlidir.⁵⁶

Batılılaşma hareketleri neticesinde, medreselerde okutulan kitaplar denetlenmeye başlanmış; din eğitimi de bu kontrol odaklı yaklaşımdan payını almıştır. Bu dönemde din eğitimine yönelik kitap yazmak isteyenlerin yeterlikleri ve yazdıkları metinlerin bilimsel değeri incelenmiş; ülke yönetiminin siyasi anlayışını gözeten bir öğretim programının yaygınlaşması için çaba sarf edilmiştir.⁵⁷ Batıda başlayan eğitim bilimsel yaklaşımın aynı dönemde Osmanlı coğrafyasında henüz yaygınlaşmadığı, o dönemde öğretim programlarında yapılan düzenlemelerin de eğitim bilimsel gerekçelerden ziyade siyasi bir amaç güttüğü söylenebilir. Bunun yanında Tanzimat döneminin ilke ve esaslarına göre hazırlanan din ve ahlak eğitimi ders kitapları, ülke genelinde yaygın olarak kullanılmıştır. Özellikle tuhfeler, çeşitli mezhepler için hazırlanan ilmihaller (sonraki dönemde Malumat-ı Diniyye olarak anılmıştır), Dürr-i Yekta, Nimet-i İslam, Telhisu'l Kelam fi Beahin-i Akaid'il İslam, Nakd'ul Kelam fi Akaid'il İslam gibi eserler bu dönemde kullanılan din öğretimi materyalleri arasında sayılabilir.⁵⁸ Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte eğitimde medrese ve mektep olarak ayrılan bir yapılanma ortaya çıkmıştır. Medreseler, dini eğitime yönelmiş; mektepler ise batı kaynaklı fen ve sosyal bilimlerine ait içeriklerin yanına eklenmiş bir din eğitimi programını uygulamıştır. Bu dönem yenilik çalışmaları ülke genelinde yaygınlaşmamış ve yenilikçi olduğu varsayılan söz konusu eğitim sisteminden istenilen fayda sağlanamamıştır.⁵⁹ Osmanlı devletinin son döneminde din görevlisi yetiştirmek amacıyla açılan medreselerde okutulan dersler ve ders kitapları önceki dönemlerden farklı bir kapsam da değildir.⁶⁰

Osmanlı'dan farklı olarak Avrupa ve Amerika Birleşik Devletlerinde bu dönemde elektriğin keşfedilmesi, eğitim bilimlerinde yeni ve farklı öğretim

56 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ, 2002), 134-142.

57 Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, 41.

58 Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, 45-67.

59 Mustafa Öcal, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, (Muş: Alpaslan Üniversitesi Uluslararası Sempozyum Yayınları, 5-7 Ekim, 2013): 87-93.

60 Mustafa Öcal, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2011), 121-130.

materyallerinin tasarlanmasına öncülük etmiştir. Dünyada hızla gelişen teknoloji den din eğitimi alanı da istifade etmiş, telefon, radyo, sinema gibi keşifleri Katolik Kilise din öğretilerini yaymak için kullanılmıştır.⁶¹ Yine de 1930 öncesi dönemlerde eğitim sistemlerinin daha çok felsefi temelli tartışmalara odaklandığı; öğretim materyali kullanımının yalnızca belirli okullarda yaygınlaştığı söylenebilir. Bu dönemde Avrupa'da din öğretimi çoğunlukla tek materyal kullanımı (İncil) ile yapılırken 1930 sonrası dönemde din öğretiminde farklı materyallerin kullanıldığı (dini filmler, din temalı poster sunumları vb.) görülmektedir. Avrupa ve Amerika Birleşik Devletlerinde 1930 sonrası eğitim paradigmasının pozitivist bir yaklaşıma sahip olduğu ve eğitim politikalarının, eğitime ilişkin nicel verileri kullanarak belirlendiği gözlenmektedir.⁶²

Cumhuriyet ile birlikte Türkiye'de eğitim sistemi tamamen değişmiş, bu değişimden din eğitimi de etkilenmiştir. Bu dönemde Daru'l- Hilafeti'l- Aliye Medresesi yerini, 1924'e Tevhid-i Tedrisat kanunuyla⁶³, ilahiyat ve imam-hatip okullarına bırakmıştır. Din eğitimine yönelik böylesi bir düzenleme ile birlikte din eğitim ve öğretim çalışmaları yavaşlamış, din eğitiminin statüsüne yönelik tartışmalar uzun süre devam etmiştir. Cumhuriyet dönemi din eğitim ve öğretimi, eğitim bilimlerindeki yaygın paradigmanın dışında bir var oluş mücadelesi vermiş, din öğretiminde düzenli bir eğitim programı geliştirilememiş; böylelikle din öğretim metodu ve materyalleri de benzer bir kadere mahkûm olmuştur.⁶⁴

Zaman içerisinde zorunlu eğitim kapsamında değerlendirilen din eğitimi, son yıllarda artan toplumsal ve akademik ilgi ile kamu ve özel sektör yatırımlarıyla güçlenmiş; bu canlanma sürecinden din eğitimi ders programları, öğretim yöntem ve teknikleri ile öğretim materyalleri de etkilenmiştir. Özellikle gelişen teknoloji ile birlikte, din eğitiminin pratik yönüne vurgu yapan temel ibadetlere yönelik öğrenme materyallerinde artış görülmüştür. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeyi kolaylaştıran ses kasetleri, cd ve diğer etkileşimli çoklumedyalı; namaz ibadetini öğreten sesli ve görüntü-

61 Jean-Paul Willaime. "Different models for religion and education in Europe". *Religion and education in Europe*, 2/1 (2007): 61-63.

62 Fritz K. Ringer, *Education and society in modern Europe* (Indiana: Indiana University Press, 1979), 164-166.

63 3 Mart 1924, 430 nolu Tevhid-i Tedrisat Kanunu

64 Mustafa, Öcal, Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (1998):241-268.

l  seccadeler; namaz surelerini öğreten oyuncak bebekler gibi çok sayıda teknolojik ürün bu materyallere örnek verilebilir. Bunun yanında modern  ğretim yöntemleri ile İslam eğitiminin buluşması sonucunda farklı  ğretim ilke ve yöntemleri din derslerine uygulanmış ve öğretimin etkisini arttırmak için çeşitli materyallerden yararlanılmıştır. Örneğin bir mescidin bölümlerinin öğretilmesi için mescid maketleri kullanılması ya da hac ibadetinin maketler ile anlatılması sonucunda öğrencilerde kalıcı davranış değişimleri gözlemlenmiştir.

1982 anayasası ile birlikte Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin m fradatta yer alması ve bu alanda öğretmenlerin yetişmesi, nitelikli  ğretim yöntemleri ile materyallerin din  ğretiminde kullanılmasına imkân sağlamıştır. Özellikle yeni eğitim bilimsel bilginin din eğitimi alanına uygulanması ile din  ğretiminde modern  ğretim yöntemleri uygulanmış, eğitim teknolojilerinin de işe koşulması ile din eğitimi, çağın gereksinmelerine cevap verebilecek bir bilimselliğe kavuşmuştur. Son yıllarda etkinliği artan FATİH Projesi⁶⁵, eğitim ve  ğretim faaliyetleri arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak öğrencilere fırsat eŐitliđi sağlama ve okullarda kullanılan güncel teknoloji donanımını iyileştirme hedefiyle gerçekleştirilmiştir. Proje ile yeni teknolojilere dayanan  ğretim materyallerinin etkin kullanımı ile öğrencilerin daha fazla öğrenme alanına hitap etmeyi de amaçlayan yenilikçi bir  ğretim teknolojisi hareketidir. Yapılandırmacı yaklaşıp ve beraberinde uygulanan teknoloji temelli din  ğretimi anlayışının bir gereği olarak FATİH projesi kapsamında din dersi öğretmenlerine teknolojik alan bilgisi eğitimleri verilmiş ve din  ğretim programında yer alan kazanımların teknoloji kullanımı ile öğrencilere nasıl kazandırılabileceği hakkında etkinlikler düzenlenmiştir.

 ğrenme durumlarının  ğretmen merkezli geleneksel yaklaşımlardan, öğrenen merkezli yaklaşıma evirildiği günümüzde, öğretmenlerin rolleri farklılaşmış, öğrenciye bilgi sunmaktan ziyade öğrenciyi doğru bilgiye ulaştıran yolları gösteren bir yapıya kavuşmuştur.⁶⁶ Bu bağlamda  ğretim materyalleri de farklılaşmış; geleneksel yöntemlerin tek boyutlu görsel ve işitsel materyalleri yerini farklı öğrenme alanlarına hitap eden çok boyutlu, etkileşimli ve sanal materyallere bırakmıştır.⁶⁷  ğretim materyalindeki

65 FATİH: Fırsatları Artırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi.

66 Robert Jackson, *Rethinking religious education and plurality: Issues in diversity and pedagogy* (New York: Routledge, 2013) 53.

67 Brenda Watson - Penny Thompson, *The effective teaching of religious education* (New York: Routledge, 2014), 58.

bu farklılık, din öğretiminde kullanılan materyaller için de geçerlidir. Din öğretiminde kullanılan materyaller, yeniçağın inanç alanlarına etkileyebilecek nitelikte esnek ve yenilebilir olmalı ve din derslerine giren öğretmenlerin, yeni teknolojilere aşina olup bunları ders işlenişi sırasında kullanmaları önemlidir.⁶⁸ Öğrencilerin gelişim seviyesine uygun ve onların öğrenme ihtiyaçlarını karşılayacak bir dini eğitim, ders amaçlarına göre hazırlanmış öğretim materyallerinin etkili kullanımına bağlıdır.

Din eğitimi bilimi, teknolojiadaki ilerlemeye paralel olarak gelişmekte ve yenileşmektedir. Okullarda kullanılan klasik sıraların yerini, etkileşimli ekranlara sahip sıraların alması; elektronik kitapların giderek yaygınlaşarak mürekkepli kitap baskılarının durdurulması; etkileşimli sanal sınıflar sayesinde öğrencilerin okula binasına gelmeden istedikleri bir yerde sanki sınıftaymış gibi eğitim almaları; holografik öğretim teknolojilerinin yaygınlaştırılması ile bireysel öğrenmelerde zaman ve mekân kısıtlamalarının kaldırılması gibi gelecekte öğretim teknolojisi alanında yaşanması muhtemel değişikliklerdendir.⁶⁹ Din eğitimi de geleceğin teknolojisinden etkilenecektir. Günümüzde sanal gezi imkanı veren online uygulamalar ile pek çok cami ve dini mekan holografik olarak gezilebilmekte; sanal kütüphanelerden el yazması eserlerin elektronik formlarına ulaşılabilir. Teknolojiadaki ilerlemenin bir sonucu olarak din eğitimi alanında çalışan öğretmenlerin de teknolojik yeterliklerini gözden geçirmesi bir zorunluluktur.

SONUÇ

Din eğitiminde kullanılan temel öğretim materyallerini tarihsel bir yaklaşımda inceleyen bu çalışma, genel olarak insanın soyut düşünen bir varlık olduğunu kabul etmekle birlikte, somut öğelerle soyut bilginin kalıcılığının artırılması gerektiği fikrini savunmaktadır. Eğitimin temel öğelerinden biri olan öğretimsel materyaller, tarihsel süreçte eğitimin her alanında olduğu gibi din eğitimi alanında da aktif olarak kullanılmış ve teknolojinin gelişimi ile birlikte çeşitli değişimlere uğramıştır. İslam eğitim tarihi, İslam'ın tebliği ile başlamış; İslam öğretisinin yaygınlaşmasında okuma ve

68 Allan C. Ornstein - Thomas J. Lasley. *Strategies for effective teaching* (New York: Harper & Row, 1990), 63.

69 Alexander Romiszowski. "The future of E-learning as an educational innovation: Factors influencing project success and failure." *Revista Brasileira de Aprendizagem Aberta e a Distância*, 2 (2018):7.

yazma faaliyetleri önemli yer tutmuştur. Bununla birlikte zamanın gelişmişlik düzeyi ve yenilikleri din eğitimine yansımış, din öğretiminde yeni materyallerin kullanılması özendirilmiştir.

İslam'ın öngördüğü din eğitiminin temelinde Allah'ın terbiye edici vasıfları bulunur. Kuran-ı Kerim'de yer alan kıssaların sunuş biçimi, insanları doğru yola sevk edici biricik öğretim yöntemini gösterir. Örneklendirme ve bir olayın ayrıntılı analizleri üzerine kurulu olan İslam eğitimi, Kuran'da yer alan kıssaların günümüz değerleri ile benzeşen yönlerine vurgu yaparak insanların terbiyesine odaklanır. Elbette ki yarattığı canlılık özelliğini en iyi bilen Allah, insanlara farklı konuları kısır yöntemleriyle somutlaştırarak açıklamakta ve ideal bir din eğitiminde izlenecek öğretim metodunu belirlemektedir. Bu noktada din eğitimcilerinin modern öğretim ilke ve yöntemlerini temel alarak belirli öğretim sistemleri geliştirme çabasında olduğu aşikârdır. Bu doğrultuda geliştirilen öğretim materyallerinin din eğitiminde kullanılması ile soyut bilgilerin somutlaştırılarak kavratılması söz konusudur.

İslam'ın temel öğretim materyali Kuran-ı Kerim olsa da çeşitli hadis kitapları ile kaynağını ayet ve hadislerin oluşturduğu ilmihal ve diğer dini yayınlar da din eğitiminde öğretim materyali olarak kullanılmaktadır. Ancak günümüzde öğrenme kartları, görsel panolar, çeşitli slayt ve görseller, işitsel materyaller, üç boyutlu maketler ile çeşitli etkileşimli bilgisayar programları da din eğitimi materyali olarak kullanılabilir. Din eğitim ve öğretiminde kullanılan materyaller, öğrencilerin ihtiyaç ve ilgilerine uygun bir tasarıma sahip olduğu ölçüde öğrencide kalıcı öğrenmeler meydana gelir. Öğrencinin kullanmadığı veya onun ilgisini çekmeyen ya da gelişmişlik düzeyine uygun olmayan materyaller, öğrencide istenen davranış değişikliğini gerçekleştiremeyebilir. Örneğin bir imam-hatip lisesi öğrencisi için namaz surelerini öğreten oyuncak bebek anlamlı bir öğretim materyali olmayacaktır. Bunun yanında din eğitimi ve öğretiminde kullanılacak materyaller, fiziksel çevre ve imkânlardan etkilenmektedir. Örneğin bir mescidin bölümlerini anlatmak için kullanılan materyallerin mescide benzemesi önemli olduğu gibi, bu mescid maketinin çocuğun günlük hayatında gezip görebileceği bir fiziksel görünümde olması gereklidir.

Din öğretiminde kullanılacak öğretim materyalleri, öğretim zamanını kısaltmalı ve zaman tasarrufu sağlamalıdır. Din eğitimi programları çoğunlukla fazla kuramsal bilgi içerdiği için materyal kullanımına imkân tanınamaması ve derslerde öğretmenlerin farklı öğretim teknolojilerini işe

koşabilecek özerkliğe fırsat sunmaması gibi yönleri ile eleştirilmektedir. Yoğun bir müfredatla başa çıkmak zorunda kalan öğretmenin, derslerinde materyal kullanmaya isteksiz olması doğaldır. Kullanımı zor ve zaman alıcı bir öğretim materyali, kısıtlı ders süresinde kazandırılması planlanan hedeflerin ertelenmesine neden olabilir. Ancak dini bilginin soyut yapısını somutlaştırabilen öğretim materyali, öğrenme durumunu basitleştirip öğretimi zenginleştirir. Bunun yanında farklı zamanlarda tekrar kullanılabilen materyaller ile öğrenci belirli konularda pratik yapabilir.

Öğretimde canlılığı ve açıklığı artıran din öğretimi materyalleri, öğrenme amaçlarına uygun olarak geliştirilmeli ve materyal kullanımının niteliği, faydaları, sınırları, iletişim yapısı, etkinlik derecesi önceden belirlenmelidir. Veliler, öğrenciler, din eğitimi alanında çalışan öğretmenler ile eğitim kurumunun ve toplumun genelinin din öğretiminden beklentilerine uygun öğretim materyali kullanılmasına özen gösterilmelidir. Ancak materyal tasarımı ve kullanımında en önemli unsur hiç kuşkusuz öğretmendir. Öğretmenin materyal kullanım becerisi, farklı materyalleri kullanarak kavranması zor bilgileri öğrencilere sunabilmesi ve öğrenme süresini kısaltacak materyalleri kullanması gibi faktörlerden etkilenmektedir. Yine de öğretim materyalinin temel amacının öğrencilerde istendik davranışların kalıcılığını arttırmak olduğu unutulmamalıdır.

Dini ve ahlaki öğretimin eğitim sistemi içinde yer alması ile birlikte din eğitiminin ilahiyatın mı, yoksa eğitim bilimlerinin mi çalışma alanına girdiği konusunda yaygın tartışmalar sürmektedir. Bununla birlikte, din eğitiminin son yıllarda bilimleşme konusunda kayda değer ilerleme kaydettiği ve din bilimlerinde haklı yerini sağlamlaştırmış bir disiplin olduğu yönündeki yaygın düşüncede önemlidir. Eğitim bilimlerine benzer şekilde bilimleşen din eğitim bilimi, yine benzer şekilde farklı boyutlara sahiptir. Din eğitim bilimi içerisinde din programları geliştirme, dini öğretimin ilke ve yöntemleri, din öğretimi materyal tasarımı gibi çok sayıda boyut din eğitiminin yaygın ve hiyerarşik bir bilim olduğunun kanıtıdır. Bununla birlikte dini araştırma paradigmasının eğitim bilimlerinden doğal olarak etkilendiği söylenebilir. Özellikle öğretim yöntemleri, materyal tasarımı, ölçme ve değerlendirme gibi alanların din temelli bilimleşme süreci devam etmektedir. Bu çalışma ile görünür kılınan din öğretim materyallerinin tarihsel arka planı, farklı çalışmalara konu olabilecek derinliktedir. Ancak bu çalışma temel bir tarihsel analiz olup belirli bir dönemde geliştirilen öğretim materyallerinden ziyade, konunun önemini vurgulamak ve bilim

çevrelerinin dikkatini bu alana çekmek amacını gütmektedir. Çalışmanın temel eksikliği tarihsel olarak kuramsal bir sunumda ilerleyen İslam eğitime, pratik bir uygulama alanı ve pozitif bilimsel analiz ile yaklaşılmasıdır. Ne İslam ne de diğer dinler kendi öğretimsel dinamikleri olan, özgün bir eğitim sistemine sahip değildirler. Eğitim bilimlerinin kuram ve yöntemleri ile sürdürülen İslam eğitim çalışmalarının, kendi dinamikleri ile kurgulanmasına olan ihtiyaç aşikârdır.

Din eğitimi, sosyal bilimlerin önemli bir disiplini olsa da özellikle öğretim materyali geliştirme gibi çok disiplinli bir alanın farklı yeterliklere sahip öğretmenlere ve din eğitim bilimcilerine ihtiyaç duyduğu şüphesizdir. Din eğitiminde kullanılacak pek çok güncel materyalin yoğun teknoloji bilgisi gerektirmesi, bu alanda uygun eğitimi almamış veya kendini geliştirmemiş öğretmenler için sorun oluşturmaktadır. Özellikle sanal teknolojiler, kodlama ve yazılım geliştirme, sinema ve diğer görsel/işitsel materyallerin tasarımı için önemli derecede yetkin bir bilgi birikimi gerekmektedir. Böyle bir gerekliliğin salt kuramsal ve az sayıda uygulamalı bilgi ile donanmış günümüz din dersi öğretmenleri tarafından karşılanmasını beklemek saf dilliliktir. Güncel olarak eğitim sisteminde hizmet sunan öğretmenlerin teknolojik alan bilgisi konusunda eğitilmesi, dini kuramsal bilginin teknolojik ve görsel öğelerle öğrencilere sunulması bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca öğretmenlerin din derslerini daha eğlenceli hale getirmeleri için öğretim materyali kullanmaya yönlendirilmesi, öğretim materyallerini kullanarak derslerini daha akıcı ve anlaşılır işlemelerini de sağlayacaktır.

Sosyal bilimler alanında yürütülen her tarihsel çözümleme gibi bu çalışmanın da çeşitli sınırlılıkları söz konusudur. İlk çalışmada İslam eğitim tarihi ile sınırlı tutulmuş, farklı ulusların uygulamalarına dar bir çerçevede yer verilmiştir. Bununla birlikte din öğretiminde kullanılan temel materyallerin gelişimi ve sunumu temelinde bir analiz yapılmış, belirli bir materyalin tarihsel arka planına değinilmemiştir. Bu çalışma kapsamında İslam öğretisinin aktarılmasında kullanılan temel öğretim materyalleri temel alınmıştır. Eğitim bilimleri alanında son yüzyılda yaşanan gelişim ile birlikte farklı materyaller kullanılmaya başlanmıştır, bu durumdan din eğitimi de payına düşeni almıştır. Tarihsel yaklaşımda hangi din olursa olsun benzer öğretimsel süreçleri paylaştığı ve benzer öğretim materyallerine sahip olduğu söylenebilir. Son söz olarak, 1500 yıla yaklaşan bir öğretimin bugün aynı coşku ile öğrenilip öğretilmesindeki temel güdü kaynağının, İslam'ın değişmez öğretim materyali olan Kuran-ı Kerim olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Adivar, Abdülhak Adnan. *Tarih Boyunca İlim Ve Din*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Sistemi: Amaç-Yapı-İşleyiş*. İstanbul: Ulusal, 1997.
- Akyürek, Süleyman. *Din Öğretimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2009.
- Al-Kâbisi, Abu'l-Hasan Ali - İbnu Muhammed İbni Halef. *Al-Maruf al-Fakih Al-Kayravani, İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale.* Çev., Süleyman Ateş & Hıfzırrahman R. Öymen). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.
- Aşıkoğlu, Nevzat Yaşar. "Din Öğretiminde Öğretmenin Rolü ve Din Dersi Öğretmeni Yeterlilikleri (Türkiye Örneği)." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 15/1 (2011).
- Baktır, Mustafa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam'da Eğitim*. İstanbul: MÜ iFAV, 1989.
- Berliner, David - Sarró, Ramon. *Learning Religion: Anthropological Approaches*. London: Berghahn Books, 2013.
- Bilgin, Beyza. *Din Öğretimi (Özel Öğretim Yöntemleri)*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1999.
- Cahiz, Ebu Osman. *El-Beyân ve't-Tebyîn*. Dar'ul Mearif, (Beirut, 1990). İbn Sahnun. *Eğitim ve öğretimin esasları: Âdâbu'l-Muallimîn*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Copley, Terence. *Teaching Religion: Sixty Years Of Religious Education In England And Wales*. Exeter: University of Exeter Press, 2008.
- Çelebi, Ahmet. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1983.
- Çelik, Abbas. *Din Eğitimimizde Tarihsel Yaklaşım*. Ankara: Ekev Yayınları, 2011.
- Doumato, Eleanor Abdella – Gregory Starrett. *Teaching Islam: textbooks and religion in the Middle East*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Fidan, Nurettin - Erden, Münire. *Eğitime Giriş*. Ankara: Meteksan, 1994.
- Goldiher, Ignaz. "İslam'da Eğitim", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2/7 (1988).
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Guyton, Edith M. - Wesche, Martin V. "The Multicultural Efficacy Scale: Development, İtem Selection, And Reliability." *Multicultural Perspectives* 7/4 (2005).
- Hernandez, Hilda. *Multicultural Education: A Teacher's Guide To Linking Context Process, And Content*. New York: Prentice Hall, 2001.

- İbn Cema, Bedruddîn Sa'dullah. "Öğretmen ve Öğrenci (Nitelikleri, Görevleri, Tutum ve Davranışları). İstanbul: İnsan Neşriyat, 1992.
- İbni Kesir. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991.
- İşman, Aytekin. *Öğretim Teknolojileri Ve Materyal Geliştirme*. Ankara: Değişim Yayınları, 2003.
- Jackson, Robert. *Rethinking Religious Education And Plurality: Issues In Diversity And Pedagogy*. New York: Routledge, 2013.
- Korkmaz, Mehmet. *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*. Kayseri: Tezmer yay, 2014.
- Koschmann, Timothy. "Paradigm shifts and instructional technology: An introduction." *CSSL: Theory and practice of an emerging paradigm* 12/4 (1996): 18-19.
- Lockwood, Fred. *The Design And Production Of Self-Instructional Materials*. New York: Psychology Press, 1998.
- Lovat, Terence John. *Teaching And Learning Religion: A Phenomenological Approach*. New York: Social Science Press, 1995.
- Mahir, F. Banu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Makdisi, George. *The Rise of Colleges. Institutions of Learning in Islam and the West*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Seels, Barbara B. - Rita C. Richey. *Instructional technology: The definition and domains of the field*. New York: Sage, 2012.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı No.50, 1990.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim, Öğrenme Ve Öğretim-Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Anı, 2018.
- Slavin, Robert E. *Cooperative Learning: Theory, Research, And Practice*. New York: Prentice-Hall, 1990.
- Süyûtî. *El-Camiu's-Sağir*. İstanbul: Serhat Yayınları, 2014.
- Taşpınar, Mehmet. *Kuramdan Uygulamaya Öğretim İlke Ve Yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları, 2017.
- Vogt, W. Paul. *Quantitative Research Methods for Professionals in Education and Other Fields*. Columbus: Allyn & Bacon, 2006.
- Yanpar, Tuğba. *Öğretim Teknolojileri Ve Materyal Tasarımı*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2009.
- Zernuci, Burhaneddin. *Ta'limü'l Müteallim, (İslam'da Eğitim-Öğretim Metodu)(çev. Yunus Vehbi Yavuz)*. İstanbul: Feyiz Yayınları, 2010.